

ALINMA SÖZLƏRİN ASSIMILYASIYA XÜSUSIYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *assimilyasiya, tam mənimsənilməmiş sözlər, qismən mənimsənilməmiş sözlər, barbarizmlər, resipient dil*

Keywords: *assimilation, fully assimilated words, partially assimilated words, barbarisms, recipient language*

Ключевые слова: *ассимиляция, полностью ассимилированные слова, частично ассимилированные слова, варваризмы, язык получателя*

Assimilyasiya məsələsinə diqqət yetirmiş dilçilər arasında belə bir fikir hakimdir ki, əgər söz hər hansı bir parametrinə görə tam mənimsənilməmişdirsə, "əcnebi" olaraq qalıbsa, onu alınmalar cərgəsinə daxil etmək olmaz. Çünki bu halda belə söz resipient dilin sərvətinə çevrilməmiş qalır. Belə bir sual ortaya çıxır: bəs mənimsənilmə prosesinin özünü necə müəyyənləşdirmək, assimilyasiyanın kriteriyə və parametrlərini necə yəqinləşdirmək olar?

Sözalma dil hadisəsi kimi o zaman tamamlanır ki, onun daxili əlamətləri hesab edilən assimilyasiya pilləsi baş tutmuş olsun. Assimilyasiya geniş anlayışdır, çünki, başqa dillərdən resipientin öz sözlərinə tam struktur müvafiqliyi olan sözlər də alınma bilər və bu zaman belə doğma fonetik tərkibli sözlərdə xarici modifikasiya baş verməsi tələb olunmur. Bununla yanaşı, belə sözlər də ədəbi dilə daxil olub, dildə vətəndaşlıq hüququ qazana bilirsə, resipient tərəfindən assimilyasiya edilmiş sayılır. Deməli, assimilyasiya alınmış vahidin resipientin lüğət tərkibində işlək hala salınmasına deyilir.

Leksik alınmaların dilə gəlməsi və qərarlaşması uzun müddətli prosesdir. Söz keçdiyi dildə dərhal qəbul olunmur. Danışq dilində və yazılı mətnə ilk dəfə rast gəlinən sözün dildə həmişə işləmə biləcəyi haqqında hökm vermək mümkün deyildir. Bütövlükdə leksik alınmalara münasibət bu cəhətdən özünü iki cür göstərir. I cəhət sözün hansı leksikaya, yaxud tematik qrupa məxsusluğundan asılıdır. II cəhət sözün dildə işlənmə dərəcəsini əhatə edir.

Göstərilən iki cəhət arasında qarşılıqlı bağlılıq mövcuddur. Tematik qrupa aidlik sözün işlənmə xarakteristikalarının təyini üçün kifayət qədər material verir. Leksik alınma ümumişlək sözlər qrupuna daxildirsə, onun dildə işlənmə imkanlarını aydınlaşdırmaq xüsusi çətinlik törətmir. Burada əsas göstərici leksik–semantik səviyyədə özünü göstərir. Əgər leksik alınmaların dildə qarşılığı varsa, yeni bir söz heç bir əlavə mənə, yaxud mənə çaları daşımırsa, onda onun geniş istifadəsi və dildə qərarlaşması şübhə doğurur. Bu halda leksik alınmaların işlənmə tezliyi öyrənilir. Aşağı tezliyə malik leksik alınmaların dilə uyğunlaşması və mənimsənilməsi adətən az hallarda baş verir.

Lakin, gerçək alınmalar üzərində araşdırmalar göstərir ki, hər hansı bir dildə heç bir dəyişikliyə məruz qalmamış həddən artıq sayda alınmalar işlədilir. Alman dilində heç bir dəyişiklik edilmədən işlədilən çoxlu sayda frankizmlər fransız di-

lində ingilizmlər türk dilində çoxlu germanizmlər, azərbaycan dilində müəyyən qədər rusizmlər və s. qeydə alınmışdır.

Alınmalar həm təbii, həm də süni assimilyasiyaya məruz qalır. Müşahidələr göstərir ki, şifahi üsulla alınmış sözlər bir qayda kimi təbii inkişaf xətti ilə assimilyasiya olunur. Yazılı üsulla alınmış vahidlər isə, dil daşıyıcıları tərəfindən operativ süni assimilyasiya edilir. Müasir inkişaf mərhələsində dünya dillərində ki alınmaların 95%-nin termin olduğu aşkar edilmişdir. Terminlər isə, şifahi yolla deyil, yazı vasitəsilə alınır. Başqa sözlə bu terminlər xalqın ziyalı təbəqəsi tərəfindən seçilib milli dilə gətirilir. Ziyalı sosial qrupunun əksəriyyəti alınma sözü assimilyasiya etmədən də işlədə bilər.

V.İ.Bratiskaya assimilyasiyanın aşağıdakı növlərini müəyyənləşdirmişdir: tam mənimsənilmiş, qismən mənimsənilmiş, mənimsənilməmiş. II qrup da, öz növbəsində dilin yaruslarına uyğun olaraq məhz hansı yarusda mənimsənilmədən asılı olaraq, bir neçə qrupa bölünür. III qrup alınma sözlər isə, dilin lüğət tərkibinə daxil olmasa da, nitqdə mövcud olan sözlər –barbarizmlərdir [7].

Sözalma dil hadisəsinin ikipilləli olması haqqında qeyd etmişdik. I pillə dilxarici, sosiolinqviistik dil hadisəsi kimi, II pillə isə, sırf dildaxili proses kimi təzahür edir. I pillədə sözün alınıb gətirilməsi dilxarici amillərin tələbi ilə gerçəkləşir və əslində milli dilin bunda heç bir rolu olmur. II pillədə isə, milli dil artıq dilə gətirilmiş alınmanın “üzərində işləməli” olur, dilxarici mexanizm hərəkətə gəlir və hər şey resipientin daxilində cərəyan etməyə başlayır. [5]

Dünya dillərində yayılan sözlərin böyük əksəriyyəti qısahecalı vahidlərdir. Bunlardan mühüm bir qismi heç bir zahiri dəyişikliyə uğramadan dillərin çoxunda işlədilər bilər. Alman dilinin sözləri isə, çoxhecalı olduğundan çətinliklə yayılır. Bu dildən alınmaların da əksəriyyəti mütləq resipientdə fonetik assimilyasiyaya məruz qalır, asanlaşdırılıb şifahin nitqdə işlədilməli vəziyyət salınır. Deməli, alınmaların üzərində dəyişiklik aparılması assimilyasiya prosesinin mütləq prinsipi ola bilməz. Söz dəyişdirilmədən də assimilyasiyaya uğraya bilər. Assimilyasiya–alınma sözün resipientdə heç bir çətinlik çəkmədən (orfoqrafik, orfoepik, yaxşı səslənmə və s. çətinliyi) işlədilməsi və ya çətinlik ortaya çıxarkən onun müxtəlif dildaxili yollarla aradan qaldırılması deməkdir [4].

Alınma sözlər istər şifahi üsulla alınarkən obyektiv şəraitdə, istərsə də yazılı üsulla alınarkən süni yolla müxtəlif assimilyasiya priyomlarına məruz qalır. Məhz assimilyasiyadan keçməsi alınmaları dil faktına çevirir, onların işləkliyinə yol açır.

Lakin dillərin həm ikidillilik şəraitində, həm də distansion ünsiyyət zamanı bir dildən o birisinə təsadüfi sözlər də daxil olur. Odur ki , alınmalardan danışarkən həmin dildə fakta çevrilmiş sözləri onkazonalizm adlanan alınmalardan fərqləndirmək lazımdır.

Dillərin ünsiyyəti zamanı resipientə “artıq” məhsul alınır və o assimilyasiyadan kənar qalaraq ədəbi dilin periferiyasında (məsələn, jarqonlarda, sənət- peşə leksikasında, terminologiyada və s.) qalır. Lakin, burada da onların nitq prosesində tədricən assimilyasiyaya uğrayaraq dilə daxil olmaq prespektivləri olur. Yəni, dillərarası kommunikasiya toqquşmasında tökülmüş “qılgılcımı”sözün bir vaxtlar “alova” - dilin tam hüquqlu sözünə çevriləcəyi gözlənilir.

Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, xarici dildən söz alınarkən milli dil buna müxtəlif cür münasibət bəsləyir: söz olduğu kimi alınır, üzərində dəyişiklik edilərək alınır və yaxud ekvivalenti tapılır. Lakin bu ənənəvi izahatı dəyişdirmək lazımdır, çünki, bütövlükdə sözalma hadisəsi və onun ikimərhələli prosesi nöqtəyi - nəzərindən həmin izahat özünü doğrultmur: a) hadisənin gedişində əvvəl söz maddi varlıq kimi alınır (ekstralinqvistik sosial mərhələ), sonra isə ona münasibət ortaya çıxır (intralinqvistik assimilyasiya mərhələsi). b) bu halda sözə ekvivalent tapılırsa əslində bunu sözalamaya aid etmək məntiqsizdir – bu tərcümə sayıla bilər. Deməli, əcnəbi sözün ekvivalentinin tapılması sözalma hadisəsindən kənar məsələdir. Xarici dildən söz alınarkən milli dil buna iki cür reaksiya verir: ya alınma orijinal formada mənimsənilir, ya da alınmanın forması üzərində münasib dəyişikliklər aparılaraq mənimsənilir. Hər iki halda alınma milli dil tərəfindən mənimsənilmiş olur. Başqa sözlə, alınma mütləq resipientdə assimilyasiya olunur. Assimilyasiya dildaxili (intralinqvistik) hadisə özünü müxtəlif səviyyələrdə biruzə verir. Bu zaman sözalınan dilin fonetik, orfoqrafik, orfoepik, leksik-semantik, qrammatik normaları üstün tutulur.

Yalnız fonetik və qrammatik normaları nəzərə almaq leksik alınmaların dilin zənginləşməsindəki rolunu tam şəkildə öyrənməyə imkan vermir. Dilin zənginləşməsi ən azı 3 səviyyədə mənimsənilmə əsasında tədqiq edilməlidir: fonetik, qrammatik, leksik-semantik.

Fonetik mənimsənilmə. Leksik alınmanın dilin zənginləşməsində oynadığı rol hər şeydən əvvəl özünü dilin lüğət tərkibindəki dəyişmələrlə göstərsə də, dilin fonemlər sisteminin məruz qaldığı təsir nəticəsində yeni keyfiyyətlər kəsb etməsi müşahidə olunur. Alınmaların fonetik xüsusiyyətlərində iki proses özünü göstərir:

1.Fonetik uyğunlaşma

2.Fonetik mənimsənilmə

Göstərlən iki proses bir-birindən fərqli mahiyyət kəsb edir və onları bir hadisənin mərhələləri saymaq düzgün deyildir. Elmi ədəbiyyatda fonetik uyğunlaşmanın fonetik mənimsənilmənin mərhələlərindən biri hesab etməklə bağlı fikirlərə rast gəlinir.

İ.Tahirov alınma sözlərin fonetik mənimsənilməsini dil əlaqələrinin əsas aspektlərindən biri saymaqla bərabər bu hadisənin bir dildən digərinə söz alınması prosesində mütləq baş verməsini qeyd edir. O yazır: “Sözlərin bir dildən digərinə keçməsi həmin dilin fonetik vasitələri ilə ifadə olunması, o dildə uzun müddət yaşayaraq onun sistemə daxil olması iki mərhələdən ibarət prosesdir. Dilçilik ədəbiyyatında bu prosesin mərhələlərinin terminoloji ifadəsində müxtəliflik diqqəti cəlb edir [3].

Alınmaların fonetik assimilyasiyası bir neçə istiqamətdə reallaşır:

a) Alınmalarda resipientə uyğun gəlməyən səslər oxşar ekvivalentlə əvəzlənir.

b) Resipientdəki variantı fonetik cəhətdən asanlaşdırmaq üçün müəyyən səs və hecalar ixtisara salınır.

c) Alınmalarda vurğunun yeri dəyişdirilir.

d) Hər bir resipientin daxili tələbləri nəzərə alınır.

Leksik alınmaların müəyyən qismi fonematik əvəzlənmə prosesini keçir. Bu prosesin müəyyən dövrü əhatə etməsi haqqında fikir iki cür şərh oluna bilər.

Birinci halda fonetik əvəzlənmənin birbaşa baş verməsini qeyd etmək mümkündür. Leksik alınmanın obyekt dildə yazılı nitqdə qeydə alındığı andan onun fonetik tərkibi və tələffüzü müəyyənləşmiş olur. Bu sözün tələffüzündəki sonrakı dəyişiklik onun fonetik cildinin dəyişməsi ilə səciyyələnəlməlidir. Bəzi hallarda tələffüz üçün xüsusi qaydaların qəbul edilməsi özünü göstərə bilər. İkinci hal leksik alınmanın ifadə planının müxtəlif şəkillərdə təzahür etməsi ilə bağlıdır.

Qrammatik mənimsənilmə prosesinin tədqiqi göstərir ki, dildə fonetik mənimsənilməyə nəzərən bu proses daha məhdud səviyyədə gedir. Qrammatik mənimsənilmənin geniş yayılmaması dilin qrammatik normalarının daha sərt xarakter daşmasından irəli gəlir. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, dil əlaqələri prosesində leksik alınmaların obyekt dildə özünə yer tutması onların tərkibindəki qrammatik vasitələrin uyğunlaşmaya və mənimsənməyə məruz qalmasına səbəb olur. Bu hadisə dilin zənginləşməsində öz təsirini göstərir.

Görkəmli qrammatist V.A.Zvegintsev göstərirdi ki, dil sisteminə qrammatikanın oynadığı rol onun sabitliyi və kənar təsirlərə qarşı qüdrətli müqavimət göstərdiyini izah edir [6, s.324].

Zahirən assimilyasiya olduğu bilinməyən alınmalar ümumiyyətlə dil tərəfindən mənimsənilmiş olur, belə vahidin assimilyasiyasında dilin ayrı-ayrı yazılışları deyil, dil bütövlükdə fəaliyyət göstərdiyindən, yaxından bu proses görünür, onu görmək üçün alınmaya və dildə onun roluna uzaq rəqəsdən baxmaq lazım gəlir; əgər həqiqətən assimilyasiya olunmasaydı, alınma söz dil tərəfindən inkar olunardı.

Yekun olaraq demək olar ki, bütün alınma sözlər assimilyasiya prosesinin təsirini hiss etmiş olur. Onlar bəzən fonetik dəyişikliyə uğrayır, bəzi tanış olmayan səs və ya səs birləşmələri resipient dildə daha yaxın olan səslərlə əvəz olunur, bu an assimilyasiyaya eyni zamanda vurğunun öz yerini dəyişməsi də daxildir ki, bu da çox uzun bir proses olaraq qəbul olunur. Qrammatik assimilyasiya öz əksini alınma sözlərin qrammatik kateqoriyalarının və ümumilikdə paradigmatlarının və morfoloji quruluşunun dəyişməsində tapır. Leksik-semantik assimilyasiya zamanı alınma sözlər resipient dildə yeni mənə çalarları əldə etmiş olur.

Səslərin dəyişməsi, mənənin daralması və genişlənməsi, qrammatik kateqoriyaların resipient dilin morfoloji quruluşuna uyğunlaşdırılması alınma prosesində aparılır. Yeni mənənin yaranması isə, təxminən alınma sözün mənimsənilməsindən 50-100 il sonra baş verir. Assimilyasiyanın dərəcəsi isə, alınma sözün mənimsənilmə səviyyəsindən, resipient dilə daxiloma vaxtından və üsulundan, eləcə də işlənmə tezliyindən asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasova B. Sözlərin alınması hadisəsinin əsasları. Bakı, 1995
2. Həsənov B.S. Alınma söz məsələsi və dildə söz alınması hadisəsinə dair bəzi mülahizələr. Bakı, 1981
3. Tahirov İ. Azərbaycan dilinin Şərqi qrupu dialekt və şivələrində İran mənşəli alınma sözlər. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 1993.
4. Haugen. The analysis of linguistic borrowings. New York, 1956
5. Брагина М.Е. К вопросу о причинах лексического заимствования. Минск, 1970

6. Звегинцев В.А. К понятию внутренних законов развития языка. Москва, 1951.
7. Юналеева Ф. А. Опыт исследования заимствований. Казань, 1982

Summary

Ways of assimilation of borrowings

This article deals with one of the most important problems in any language - assimilation of borrowings in extra linguistic and intra linguistic levels as well. The “alien” words transformed to the recipient language from other languages, are assimilated completely or partially and then get right to be used in speech. The level of assimilation in words depends on the meanings they express, the frequency of usage. Furthermore, it is determined by new shades of meaning, which the assimilated words involve the recipient language.

Резюме

Способы ассимиляции заимствованных слов

В данной статье рассматривается одна из актуальных проблем для каждого языка - ассимиляция заимствованных слов в экстралингвистической, а также в интралингвистической степени. «Чужие» слова, полученные из других языков, ассимилируются в целом или частично и получают право на использования. Уровень ассимиляции зависит от значений слов, частоты использования. Кроме того, он определяется новыми оттенками значения ассимилированных слов, связанных с языком получателя.

*Rəyçi: ped.f.d. G.Şirəliyeva
ADU-nun İngilis dilinin üslubiyatı kafedrasının
07.03.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 27.04.2017